

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN STRUKTURU VƏ CÜMLƏ ÜZVÜ OLMAYAN SÖZLƏR

Abadova Səfa
Gəncə Dövlət Universiteti
abadova.sefa@mail.ru
tel.:+994 51 405 01 87

XÜLASƏ

Sintaksisin əsas məsələlərindən biri cümləni təşkil edən üzvlərin strukturu məsələsidir. Cümlənin beş məlum üzvündən hər birinin ifadə olunduğu sözlər baxımından strukturu müəyyən edilir. Sözlər - nitq hissələri struktur cəhətdən sadə, düzəltmə və mürəkkəb; cümlələr və cümlə üzvləri isə sadə və mürəkkəb olur. Həm baş üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər eyni vasitələrlə ifadə edilərək, quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Azərbaycan dilçiliyində də dünya dilçiliyində olduğu kimi cümlə üzvü funksiyası olmayan sözlər vardır ki, bu sözlər əlavə sözlər və əlavə, xitab və ara sözləridir. Həmin sözlər digər cümlə üzvləri ilə bağlanmışdır.

Xitablar müraciət olunanı bildirir. Azərbaycan dilində xitab ismin adlıq halındakı isimlə, isimləşmiş başqa sözlərlə və söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bədii dildə, xüsusən poeziyada xitabdan nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artırmaq üçün də istifadə olunur. Bu məqsədlə xitablar təkrarlana da bilər.

Ara sözlər danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini və ya fikrin ifadə tərzini göstərir. Onlar fasilə və xüsusi intonasiya ilə cümlə üzvlərindən ayrılır.

Əlavə sözlər və ya cümlələr özündən əvvəl gələn fikrə aid olub onu müəyyən edir, mənasını konkretləşdirir. Əlavələr bir sözdən də, bir neçə sözdən də ibarət ola bilər. Bir neçə sözdən ibarət olan əlavələr genişləndirilmiş əlavələrdir. Əlavələr cümlənin hər bir üzvünə aid ola bilər.

Məqalədə həmin sözlərin spesifik xüsusiyyətləri təhlil ediləcək.

Açar sözlər: xitab, ara sözləri (müdaxilə), əlavə sözlər, nitq hissələri, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər.

THE STRUCTURE OF THE MEMBERS OF THE SENTENCE AND WORDS THAT ARE NOT MEMBERS OF A SENTENCE

SUMMARY:

One of the main problems of syntax is the structure of the members that make up a sentence. The structure is defined by the words in which each of the

five known members of the sentence is expressed. Words – parts of speech are structurally simple, corrective and complex. Sentences and sentence members are simple and complex. Both the key sentence members and secondary sentence members of the sentence are expressed the same way, are structurally simple and complex. In Azerbaijani linguistics, there are words that do not have the function of a member of a sentence. These words are addresses and intermediate words and are not associated with other members of the sentence.

Address means the one to which speech is addressed. In the Azerbaijani language the address is expressed by nouns and other substantivized words and word combinations in the nominative case. The appeal is used in an poetical style, especially in poetry, to increase the expressiveness of emotional speech. With this the purpose of the appeal can be repeated.

Introductory words show the speaker's attitude to the expressed thought and the way of its expression. They stand out with a pause and special intonation.

Complementary words or sentences refer to the previous idea, define it, explain its meaning. Additional words can be expressed in one word and a combination of words. Additional words consisting of several words are extended additional words. Additional words can refer to any member of the sentence. The article will analyze the specific features of these words.

Key words: apply, intermediate words, additional words, parts of speech key members, secondary members.

СТРУКТУРА ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И СЛОВА, КОТОРЫЕ НЕ ЯВЛЯЮТСЯ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

РЕЗЮМЕ:

Один из основных проблем синтаксиса является структура членов, составляющих предложение. Структура определяется словами, в которых выражена каждая из пяти известных членов предложения. Слова – части речи структурно простые, корректирующие и сложные. Предложения и члены предложения просты и сложны. Как главные, так и второстепенные члены предложения выражены одинаково, структурно просты сложны. В азербайджанской лингвистике, как и в мировой лингвистике, есть слова, которые не имеет функции члена предложения. Эти слова являются обращениями и промежуточными словами и не связаны с другим членам предложения.

Обращение обозначает того, к которому обращена речь. В Азербайджанском языке обращение выражается существительным и другими субстантивированным в именительном падеже. В художественном стиле, особенно в поэзии обращение используется для

повышения выразительности и эмоциональности речи. С этой целью обращение может повторяться. Вводные слова или междометия показывают отношение говорящего к высказываемой мысли и способу выражения. Они выделяются паузой и особой интонацией.

Дополнительные слова или предложение относятся к предыдущему члену, определяет его, уточняет его значение. Дополнительные слова могут быть выражены и одним словом, и сочетанием слов, называются распространенными. Они могут относиться к любому члену предложения. В статье будут проанализированы особенности этих слов.

Ключевые слова: обращение, междометия (вводные слова), дополнительные слова, части речи, главные члены, второстепенные члены

ANNOTASIYA

Məqalədə cümlə üzvlərinin strukturu, cümləni formalaşdıran struktur cəhətlər, cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan sözlərin müəyyənlişməsi, xitab, ara sözlərlə modal sözlərin fərqləndirilməsi istiqamətində əldə olunan qənaətlər öz əksini tapır ki, bu da tədris müəssisələrində dilçilik sahəsində tez-tez rast gəlinən məsələlərə aydınlıq gətirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir sıra dilçi müəlliflərin istinad etdikləri bu səpkidə olan materialları da məqalədə işıqlandırılır.

GİRİŞ:

Qeyd etdiyimiz kimi, sadə, düzəltmə və mürəkkəb nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri sadə cümlə üzvləridir. Nümunələrə baxaq:

- 1) Kitab maraqlıdır;
- 2) Kitabxana genişdir;
- 3) Kitab-dəftər stolun üstündə idi.

Verilmiş üç cümlədə mübtədanın ifadə vasitəsi isimdir. Birinci cümlədə “kitab” sadə isim, sadə mübtədadır. İkinci cümlədə “kitabxana” düzəltmə isim, sadə mübtədadır. Üçüncü cümlədə “kitab-dəftər” mürəkkəb isim, sadə mübtədadır.

Söz birləşməsi, tərkiblər, mürəkkəb adlarla ifadə edilən cümlə üzvlər isə struktur etibarilə mürəkkəb cümlə üzvü hesab edilir.

Hər bir cümlə bir-biri ilə qrammatik və məna əlaqəsində olan sözlərin, üzvlərin birliyindən yaranır. Lakin cümlənin formalaşmasında iştirak edən elə sözlər də vardır ki, onlar semantik və qrammatik cəhətdən digər üzvlərlə əlaqəyə girmir, yalnız cümlənin ümumi strukturuna və mənasına aid olub, onu formalaşmasına yardım edir. Cümlədə onların vəzifəsini ikinci, üçüncü dərəcəli adlandırmaq daha doğru olar. Bunun da əsas səbəbi odur ki, həmin sözlərin cümlə üzvləri ilə məna əlaqəsi olduğu halda, qrammatik bağlılıq yox

dərəcəsidir və olması mümkün deyil. Cümlə üzvləri ilə cümlə üzvü olmayan sözlər arasında tabesizlik və tabelilik əlaqəsinin olması haqqında danışmaq olmaz. Hər bir cümlənin üzvləri olur, baş və ikinci dərəcəli üzvlərə bölünür. Lakin bu sahədə də bəzi mübahisəli fikirlərə rast gəlinir. Əsas problemlə məsələ xitabların, ara sözlərin, əlavə sözlərin, əlavə cümlələrin cümlədəki yeri və rolu məsələsidir.

1.Xitab.

Xitablar cümlədə müraciət olunan şəxsi və ya əşyanı bildirir. Ayrılıqda cümlə üzvü olmur. Ə.Dəmirçizadə xitabları əlavə üzv adlandırmışdır. Məsələn;

1)Nə yatmışan, **qoca vulkan**, səninləyəm!

Ayağa dur, **Azərbaycan**, səninləyəm! (M.Araz)

Verilmiş nümunədə işlənmiş xitablar sintaktik cəhətdən üzvlənə bilmir, müraciət olunan obyektə bildirən bədii xitablardır. Birinci misradakı “qoca vulkan” xitabı təyinlə birlikdə işlənmiş I növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb xitabdır. İkinci misradakı xitab isə xüsusi yer adı-toponimik vahidlə ifadə edilmiş sadə xitabdır.

2)**Vətən oğlu**, bu dünyada məğrur yaşa.

Hünər göstər, zəfərlə vur ömrü başa-beytində işlənmiş “vətən oğlu” xitabı isə ikinci növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur. İkinci növ ismi birləşmələr cümlənin bütöv bir üzvü kimi işlənərək, tərkib hissələrinə parçalanmadıqları üçün burada da xitab kimi bir leksik vahid şəklində götürülür və müxtəsər xitab olur.

Cümlədə müraciət bildirən xitablar əksərən xüsusi adlardan, ictimai və ya şəxsi əlaqələrihtiva edən söz, söz birləşmələri və birləşmələrdən ibarət olur.Əslində cümlədə digər üzvlər kimi xitabların da özünəməxsus funksiyası olur. Mübtədaya bənzəyir. Xitablar cümlədə hansı funksiyanı yerinə yetirməsinə baxmayaraq, müstəqil cümlə üzvü kimi qəbul edilmir.Eyni zamanda xitablar da digər cümlə üzvləri kimi, struktur etibarilə sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Həm söz, həm də söz birləşmələri ilə ifadə edilir, müxtəsər və geniş ola bilər. Məsələn;

1)Nə yatmışan, **qoca vulkan**, səninləyəm. ; 2)Ayağa qalx, **Azərbaycan**, səninləyəm! (Məmməd Araz), - beyti və ümumiyyətlə, bu beytlə başlayan şeir başdan-başa xitablarla zəngindir. Verilməmiş nümunədə isə birinci misrada xitab sərbəst söz birləşməsi ilə (I növ ismi birləşmə) “qoca vulkan”, ikinci misrada isə xüsusi isimlə-onomastik vahidlə/toponimlə “Azərbaycan” sözü ilə ifadə edilmişdir. Lakin struktur etibarı ilə birinci xitab genişdir, təyin və mübtədadan ibarətdir. İkinci xitab isə müxtəsərdir, bir sözdən –bir üzvdən ibarətdir.

Dilçilikdə qohum dillərin qrammatik, sintaktik, frazeoloji və digər sistemləri üzrə ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müasir dövrdə mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır. Bu

cəhətdən türk dillərinin müqayisəli tədqiqi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Həmin araşdırmalar zamanı tədqiq olunan dillərin fərqli və orta q xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Aparılan tədqiqatların əsas obyektlərindən biri də sintaktik kateqoriyalardan biri də xitablardır. Cümlənin əsas üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girməyərək, yalnız müraciət olunanı bildiren xitablər sintaktik dil universalisi hesab edilə bilər. Məlumdur ki, kommunikativlik zamanı iki qarşı tərəf arasında əlaqə yaradılır. Bu zaman kommunikasiya termininin aydınlaşdırılması mühümdür. Belə ki insanlar arasında dialoqun, əks-əlaqənin yaradılması kommunikasiyanın həyata keçməsi, reallaşması deməkdir. Kommunikasiya prosesində xitablardan geniş istifadə edilir. Danışan və dinləyən (adresat və adresant) arasında münasibətlərin formalaşması xitablardan da asılı olur və bu zaman xitablərin bəzi xüsusiyyətləri reallaşır: a) xitablər dinləyənin emosiyalarına təsir edərək diqqətini cəlb edir; b) fikrin düzgün çatdırılması üçün şərait yaradaraq, məlumatın düzgün ötürülməsini təmin edir. Eyni zamanda bu xüsusiyyətlər həm də vəhdətdə götürülərək, bir-birini tamamlayandır. Həm Azərbaycan dilində, həm də türk dillərində xitablərin araşdırılması onu söyləməyə əsas verir ki, əgər göstərilən əsas cəhətlərdən birinə əməl edilməzsə, digərinin də mövcudluğu qeyri-mümkün olar. Demək olar ki, kommunikasiya baş tutmaz, əks -əlaqənin yaradılması mümkün olmaz.

Əslində cümlənin müstəqil üzvləri ilə əlaqəyə girə bilməyən xitablərin cümlə üzvü olmaması fikri artıq qəbul edilmişdir. iştirak edən söz birləşmələrinin tərəfləri

Rudnev A. Q. müraciət bildiren sözlərin yalnız cümlə daxilində, kontekstdə meydana çıxdığı fikrini irəli sürmüşdür. O, cümlənin üzvləri arasında yalnız sintaktik əlaqələrin olması fikrinə tənqidi yanaşmış, müraciət bildiren sözləri “cümlənin mürəkkəbləşməsi” kimi öyrənməyi uyğun görmüş, xitab və ara sözləri həmcins üzvlərlə bir sırada təsnif etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində də ara sözlər və xitablər digər üzvlərlə əlaqəsi olmayan sözlər kimi təqdim edilir. Lakin bəzən müraciət bildiren sözləri cümlənin digər üzvləri ilə semantik cəhətdən bağlı olan üzvlər adlandırmışlar.

Bəzən Prof. Y.Seyidov müraciət bildiren sözlərin (quşlar, dağlar, Bakı) mətnə ikinci şəxsi bildirdiyini və qismən də olsa, xəbərlə uzlaşdığını qeyd etmişdir.

Bütün dünyada, eləcə də türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində müraciət bildiren sözlər-xitablər elmi araşdırmaların obyektinə çevrilmişdir. R.S.Əmirov Qazax dilində xitabləri “cümləni mürəkkəbləşdirən elementlər” adlandırılmış, göstərilmişdir ki, dinləyicilərlə məqsədli əlaqənin qurulmasında bəzi ünsürlərin cümləyə əlavə edilməsi, onun strukturunda dəyişiklik əmələ gətirir. Cümləni həmcə genişləndirir, mənanın daha dəqiq ifadəsinə şərait yaradır. Qazax dilində bu cür ünsürlərdən biri müraciət bildiren sözlərdir.

Kaydarov A.K. xitabları –müraciət bildirən sözləri”ekspressivlik bildirən sözlər adlandırmış, onlardan sintaksis şöbəsində deyil, leksikologiya bölməsində bəhs edilməsini münasib saymışdır. Xasanov B. müraciət bildirən sözlərdən“sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektı” kimi bəhs etmişdir. Özbək dilçiliyində xitablar nitq vahidləri kimi dəyərləndirilmişdir. Qırğız dilində Jakırov İ. isə xitabların sintaksis bölməsinin tərkibində öyrənilməsinə düzgün hesab etmişdir. Bu ənənəni qaraqalpaqlar da davam etdirmiş, xitabları sintaktik vahidlər kimi qəbul etmiş, onlarda intonasiya fərqlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirmişlər. Xitablar tatar dilçiliyində müstəqil cümlə üzvü olaraq qəbul edilmiş və kontekstual dilçiliyə, daha doğrusu, kontekstual sintaksisə aid edilmişdir.

Nəhayət deyə bilirik ki, rus dilçilik məktəbinin təcrübəsinə istinad edən bəzi dilçilər belə bir fikri dəstəkləmişlər ki, müraciət olunanı bildirən sözlərin cümlənin digər üzvləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cavadov Ə. isə belə düşünür ki, Xitab cümlə ilə məntiqi və qrammatik cəhətdən bağlıdır.

Bizim fikrimizcə, xitablar cümlənin ümumi məzmununa, intonasiyasına, məntiqinə təsir edib dəyişə bilən sözlərdir və elə həmin istiqamətlərdə digər cümlə üzvləri ilə əlaqələndirə bilər.

Cümlənin baş üzvü olan mübtədə ilə əlaqələndirərək Ə.Dəmirçizadə xitabların əsas cəhətlərindən bəhs edərək yazmışdır ki, bəzən sən və siz şəxs əvəzliləri mübtədə və xitab vəzifəsini daşıya bilər. Aslanov A.Ə. isə nümunələr göstərərək izah etməyə çalışmışdır ki, xitablar şəxs əvəzliləri ilə ifadə edilmiş mübtədanın əlavəsi kimi çıxış edə bilər. Alim öz fikrini nümunələr əsasında belə izah etmişdir ki, “*Sən, gurlayan dəniz*” kimi nümunələrdə gurlayan dəniz ifadəsi *sən* mübtədəsinin əlavəsidir. Onun bu fikrinə Yusif Seyidovetiraz etmiş, eyni sözün eyni mövqedə həm xitab, həm də mübtədə olmasını qeyri-mümkün hesab etmişdir. Bunun səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmək mümkündür:

1) Mübtədə cümlənin əsas, ən müstəqil üzvüdür, heç bir üzvdən asılı deyil.

2) Cümlədə haqqında bəhs edilən əşya və hadisə ilə bağlı informasiya mübtədəyə aid olur, xitab isə yalnız müraciət olunanı - adresatı ifadə edir.

3) Mübtədə ilə xitabın oxşar cəhətləri adlıq hal formasında olmasıdır. Eyni zamanda fərqli cəhətləri də var: intoasiyalarının müxtəlifliyi. Belə ki, xitablar müraciət bildirdiyi üçün daha yüksək tonla deyilir, mübtədə bu cəhəti müşahidə etmirik. Eyni söz mübtədə deyil, xitab kimi işləndikdə onun vurğusu bir heca əvvəl keçə bilər. Nümunə: a) Şair məktəblilərlə görüşdə iştirak etdi, b) Şair, nə tez qocaldın sən (S.Vurğun).

4) Cümlənin mübtədəsi digər üzvləri ilə yanaşma, uzlaşma əlaqəsində ola bildiyi halda, xitablarda belə bir bağlılıq müşahidə edilmir.

Mətdə, cümlədə müraciət olunanı təyin etmək üçün xitabların önəmli rolu var.

Kazımov Q. yazırdı ki, əlavələrin dildə yaranıb formalaşması dilin inkişafının daha sonrakı dövrlərini - yazılı dilin inkişaf etdiyi zamanı əhatə edir. 1972-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” dərslində əlavələr xüsusi üzv kimitəqdim edilməmişdir. Əlavələrin altıncı cümlə üzvü ola bilməsi qeyri-mümkün hesab edilmişdir.

Cümlədə müraciət olunan şəxsi və ya əşyanı bildirən xitablardan bəhs edərkən, onun bir növü olan əlavəli xitablardan da danışmaq lazımdır. Türk dillərində bədii mətnlərdə əlavəli xitabların işlənməsi ilə intensiv şəkildə qarşılaşırıq. Tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxır ki, həmin əlavələr aid olduğu xitabları daha da dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə xidmət edir. Xüsusi intonasiya ilə digər sözlərdən fərqlənir və bunun nəticəsində xüsusiləşir, dərsləklərdə xüsusiləşən əlavəli xitablar adlandırılır. Nümunə:

1) *Ay sədr, ay sədr, a Rüstəm! Mən öz oğlumun dərdinə qalaram. Sən get öz oğlunun dərdinə qal. (M.İbrahimov).*

2) *Ana vətən! Odlar yurdu! Azərbaycan! Daim yaşa. – nümunəsində üç xitab işlənmişdir. Onların hər biri digərinə əlavə şəklində işlənmiş və özündən əvvəl gələn xitabın mənasının, məzmununun daha çox açılmasına xidmət etmişdir.*

Ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, xitablar aid olduğu dilin obrazlılığını, ekspressivliyini, ritmikliyini, emosional çalarlılığını təmin edən müraciət bildirən söz və ifadələr dilin çoxçalarlı morfoloji, sintaktik, leksik-semantik vahidləri hesab edilməlidir.

Görkəmli dilçi alim Yusif Seyidovun müraciət bildirən sözlərlə bağlı fikirləri olduqca maraqlıdır: “Xitab, adətən, insana aid sözlərlə ifadə olunur, çünki, bir qayda olaraq, insana müraciət edilir, insanla danışılır:

1. Ya adamları çağırmaq;
2. Ya dinləyicinin diqqətini cəlb etmək;
3. Ya da nitqi qüvvətləndirmək üçün kiməsə, nəyəsə müraciət etmək üçün işlədilir.

Məsələn:

1. **Qapıçı, qapıçı**, qaytar gedəni! (S.Vurğun)
2. Aldıq məktubunu, **Məhəmməd Qacar!**
Tərən oylağında sar ola bilməz!
Bu dünya qalmamış ulu şahlara
Zülm də, zalım da var ola bilməz (S.Vurğun).
3. **Ey Vidadi**, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə baxş
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax (Vaqif).
4. **Vaqif! Ey sərvərim, ey tacidarım!**
-Nə var? Nə deyirsən, **vəfalı yarım?** (S.Vurğun) və s.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə işlənmiş xitablar, əsasən, insan məzmunludur. Normaya uyğundur, çünki müraciət edilib dialoqa cəlb olunan yalnız insan ola bilər. Bu cəhət xitaba verilən tərifin isbatıdır.

Lakin hər birimizə məlumdur ki, kontekstdə, bədii mətnlərdə, hətta məişətdə belə, insanlar zaman-zaman qeyri-insani varlıqlara, heyvanlara, bitkilərə, cansızlara müraciət edə bilirlər. Nümunələr:

1. Nə yatmışan, **qoca vulkan**, sən inləyəm (M.Araz).

2. Oxu, **tar**, oxu, **tar**,

Səni kim unudar? (M.Müşfiq)

3. **Təbrizim**, **Təbrizim**, aman, **Təbrizim**.

Yox olsun başından duman, **Təbrizim**. (S.Rüstəm)

4. Yenə öz sürünü nizamla düzüb,

Baş alıb gedirsən hayana, **ceyran** (S. vurğun)

5. Bir zaman havada qanad saxlayın,

Sözüm vardır mənim sizə, **durnalar** (Vaqif).

Bədii əsərlərin dilində kontekstə uyğun olaraq bədii-poetik xitablara, abstrakt anlayışlara, qeyri-adi varlıqlara ünvanlanmış xitablara tez-tez rast gəlirik. Bu xitablar yazıçının baş verən hadisəyə, konkret şəxsə və ya varlıqlara münasibətini ifadə edir. Həmin məqsədin ifadəsi üçün xitablar ən uyğun dil vahidləridir. Məsələn;

1) Uşaqlıq illəri! Hər bir insanın ömründə ən təmiz, ən qayğısız günlər sən deyilmisən?

2) Ey torpağa, suya can verən, həyat verən yaz çağ! (Mir Cəlal) və s. Məlum məsələdir ki, xitablar ismin adlıq halında işlənir və strukturu itibarilə mübtədaya bənzəyir. Prof. Y.Seyidov xitablardan bəhs edərkən onları quruluşuna görə sadə və mürəkkəb xitablara ayırmışdır.

Sadə xitablar, əsasən, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, mürəkkəb xitablar isə söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə edilir. Lakin elmi ədəbiyyatda bəzən quruluşca xitabları geniş və müxtəsər xitablara bölürlər. Həmin mənbələrdə bu fikir söylənsə də, izahat verilməmişdir.

Lakin müxtəsər xitablar bir sözdən də, ismi və ya feili birləşmələrdən də ibarət ola bilər. Əgər onlar tərəflərinə ayrılı bilmirsə, bir cümlə üzvü funksiyasında çıxış edərsə, xitab kimi də tərəflərinə parçalanmayacaq. Məsələn; Odlar yurdu, tarix boyu hücumlara məruz qaldın – cümləsində “Odlar yurdu” müxtəsər xitabdır. Lakin;

Ey qanad açıb göylərə uçan xəyalım, nə qədər azadsınız - cümləsində isə xitabın (xəyalım) təyinedici tərəfi vardır. Yəni həmin tərkibdə təyin və təyin olunan (şərti olaraq xitabın mübtədasi kimi) vardır. Bu cür xitablar geniş xitab adlanır.

Nidaların “ay, ey, hey” çağırış nidaları ilə işlənərkən onlara həmin nidalar vasitəsilə çağırış, müraciət intonasiyası verildiyini prof. Y.Seyidov diqqətə

çatdırmışdır. Eyni zamanda çağırış, müraciət bildirən xitablara çağırış nidalarının artırılması təbiidir, xitabların semantikasından, əsas funksiyasından irəli gələn xüsusiyyətdir.

Bəzi hallarda bədii mətnlərdə nidalar müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirmək üçün də xitablara artırıla bilər:

1) *Ah, dostum, nə yaxşı ki gəldin.*

3) *Ah, yaralanmış vətən! Ah, yazıq vətən!(Mirzə Cəlil).*

Verilmiş nümunələrdən birincisində “ah”nidası xitaba qoşularaq sevinc hissini ifadə edərsə, ikinci nümunədə kədər, təəssüf,həyəcan hissələrini ifadə etməyə xidmət edir.

Bədii mühitdə biz bir çox hallarda təkrarlanan xitablara rast gəlirik. Bu zaman birinci-təyin edən tərəf dəyişmir, ikinci komponent–xıtab dəyişir. Bu cəhəti “xıtabların adi təkrarlanması deyil, xıtabların həmcinsləşməsi” adlandırırlar.

Bədii əsərlərdə obrazlılığa, əkspressivliyə xidmət edən xıtablar işlənir ki, onlar “bədii xıtablar” adlandırılır.

2.Ara sözlər.

Danışanın öz ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən sözlər ara sözlərdir. Bu tərifini Y.Seyidov da qəbul etmişdir. Alimin fikrincə, “ara sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir. Məsələn;

1.*Şübhəsiz*, müharibə Azərbaycan xalqının qələbəsilə qurtaracaqdır.

2. *Hayıf ki*, namərd qonşunun fitnəsini vaxtında bilməmişik.

3. *Əlbəttə*, “Molla Nəsrəddin” tək bir adamın gücü ilə çıxmamışdır və s.

Müəllif göstərir ki, “ara sözlər ya ayrı-ayrı sözlər, ya söz birləşmələri, ya da cümlə şəklində olur. Formasından asılı olmayaraq hamısı ara sözlər adlanır”.

a) Söz formasında olan ara sözlər:

1. *Təəssüf ki*, Səməd çox tez – 50 yaşında, yaradıcılığının kamil və qaynar dövründə dünyadan getdi (*M.İbrahimov*).

2. *Təbii ki*, hər bir sənətkarın şəxsi həyatı, tərbiyəsi, keçdiyi yol, xasiyyəti və mənəvi aləmi onun əsərlərində müəyyən iz buraxır (*M.İbrahimov*).

b) Söz birləşməsi formasında olan ara sözlər:

1. Tədqiqatçılar, *haqlı olaraq*, qeyd edirlər ki, Nizami dağınıq, ziddiyyətli əhvalatlardan kamil, bitkin sənət əsəri, ölməz məhəbbət dastanı yaratmışdır (*M.İ.*).

2. Bilirsən, Vidadi, *sözün doğrusu*,

Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu (*S.V.*)

c) Cümlə formasında olan ara sözlər:

1. İndi, *necə deyərlər*, hər fırıldaq kəndlinin başındadır (*M.Cəlil*).

2. *Görünür*, ermənilər bilmirlər ki, Azərbaycan xalqı mehriban, hörmətçil olduğu qədər də qəzəbli və qoçaqdır. Və s.

Y.Seyidov ara sözlərin ifadə vasitələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

I. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər. Bunlar da, əsasən, aşağıda göstərilənlərdir:

a) Modal sözlərlə ifadə edilən ara sözlər;

1. *Sanki dağlar dilə gəldi, yer yerindən oynadı.*

2. *Ana düşündü, bəlkə, qəlbinə dəydim onun,*

Bəlkə də, bir dərdi var qəlbində poçtalyonun(S.Rüstəm).

b) İsimlərlə ifadə edilən ara sözlər:

1. *Xülasə, bu məsələ də kəndlinin xeyrinə həll olundu.*

2. *Məsələn, "Qan içində" əsərinəndigər adı "İki od arasında" adlanır.*

c) Sifətlə ifadə edilən ara sözlər:

1. *Yaxşı ki, dünyada yaxşılar vardır.*

2. *Şübhəsiz ki, Qədir bu məsələlərdən xəbərsizdir.*(M.Cəlal).

ç) Sayla ifadə edilən ara sözlər:

1. *Birincisi, sən hər şeyi boynuna götürməlisən.*

2. *İkincisi, söz yayın ki, kolxozun malını yeyib-dağıdıb, hər şeyi inkar edir* (M.İbrahimov).

d) Əvəzliliklərlə ifadə edilən ara sözlər:

1. *Məncə, hər millətin öz taleyi, hər torpağın öz nəfəsi var* (S.Vurğun).

2. *Səncə, bu dünyanın halı necə olacaq?*

e) Feillərlə ifadə edilən ara sözlər:

Görünür, günəşə iştahan vardır, Günəşdən gizlənən yarasalardır (S.Vurğun).

II. Söz birləşmələri ilə ifadə edilən ara sözlər: Məsələn;

1. *Sənin fikrincə, ölkənin gələcəyi üçün görülən işlər kifayət edirmi?*

2. *Y.Seyidovun fikrincə, üçüncü növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasına istənilən qədər söz artırmaq mümkündür.*

III. Cümlələrlə ifadə edilən ara sözlər:

Mənə elə gəlir ki, gözəl günlərimiz hələ qabaqdadır.

Bizim fikrimizcə, son nümunədə "mənə elə gəlir ki" komponenti mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi funksiyasındadır. Onu ara söz deyil, ara cümlə adlandırmaq daha doğrudur.

"Deyəsən", "sən demə", "necə deyərlər", "qəribədir", "görünür" tipli ifadələr isə, həqiqətən də, fikir bitkinliyi olduğu üçün cümlə strukturlu ara sözlərdir.

Ara sözlərin cümlənin formalaşmasında mövqeyi, mahiyyəti, yeri və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi məsələsi ilə əlaqədar fikirlər söyləmişlər: "Ara sözlər, əsasən, cümlənin əvvəlində, bəzən də ortada və sonda işlənir" Nümunələrə diqqət yetirək:

a) Cümlənin əvvəlində işlənən ara sözlər.

1. **Əlbəttə**, olanlardan elə nəticə çıxarmalıyıq ki, hər zaman milli dildən, xalq danışığı dilindən istifadə etmək lazımdır.

2. **Əksinə**, ədəbi dilimizin xalq dili hesabına zənginləşdirilməsi daha doğrudur.

b) cümlənin ortasında işlənən ara sözlər.

1. Kür qırağının əcəb seyrəngahı var.

Yaşılbaş sonası, **hayıf ki**, yoxdur. (M.P.V.)

2. Qobustan qaya rəsmlərindəki Günəş təsvirləri, **bəlkə də**, dünyanın ən qədim günəş təsvirlərindən biridir.

c) cümlənin sonunda işlənən ara sözlər.

1. Göstərdiyin hünər, yaratdığın iş haqdan qüvvət alır, **əlbəttə** (Ə.Cəmil).

2. İyirmi birinci əsr daha yüksək tərəqqi əsri olacaqdır, **şübhəsiz!**

3. Bu gündən mənə qurtuluş yoxdur, **demək?** (Ə.Cəmil).

Göstərilən nümunələrdən və elmi-nəzəri ədəbiyyatdan məlum olur ki, ara sözlərin cümlənin digər üzvləri ilə heç bir qrammatik əlaqəsi, bağlılığı olmur. Buna görə də digər sözlərdən vergüllə ayrılır. Cümlədən çıxarıldıqda cümlənin mənası pozulmur, yalnız münasibət bir qədər zəifləmiş olur.

Bir çox hallarda tədris prosesində gənc müəllimlər, tələbə və şagirdlər ara sözlərlə modal sözləri qarışdırırlar. Ara söz funksiyasında çıxış edən sözlərin hamısı modal söz hesab edilir. Lakin bu, doğru deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, digər cümlə üzvləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edildiyi kimi, ara sözlərin də fərqli ifadə vasitələri vardır. Bu cəhətdən ara sözlərin əsas ifadə vasitəsi modal sözlər olsa da, digər nitq hissələri də ara söz qismində çıxış edə bilər. Bu zaman morfoloji baxımdan onlar modal sözə çevrilmir. Bir neçə nümunəyə baxaq:

1) **Görünür**, günəşə iştahan vardır,

Günəşdən gizlənən yarasalardır (S.Vurğun)- cümləsində “görünür” sözü ara sözdür, eyni zamanda feildir və bu cəhət dəyişmir.

Sintaksis məsələləri ilə dərindən məşğul olan Y.Seyidov modal söz-ara söz paralelliyinə diqqəti çəkmiş, bunu sintaksisin ciddi problemi adlandırmışdır. Biz belə düşünürük ki, həmin problemin izahında kontekstual mövqedən, mətn müstəvisində məsələyə yanaşmaq ən doğru yol ola bilər. Dəmir, yun, taxta, qızıl, gümüş və s. tipli isimlər vardır ki, onlar hər hansı bir ismin əvvəlində işlənərək, onların hazırlandığı materialın adını bildirir: adyektivləşir-sifətləşir. Məsələn;

1. Nənəsi Samirə yun corab toxudu.

2. Yeni binada bütün mənzillərə dəmir qapı qoydular.

3. Uşaq əlindəki taxta qaşıqları bir-birinə vurur, onun ahəngi altında oynayırdı.

Verilmiş cümlələrdə işlənmiş “yun, dəmir, taxta” sözləri morfoloji cəhətdən isim olsa da, atributivləşərək sintaktik cəhətdən təyin funksiyasını daşıyır. Bu üsulla digər nitq hissələrinin cümlədə, məndə funksional cəhətdən dəyişməsi məsələsini də həll etmək mümkündür. Buraya sifət, say, feili sifət və s. isimləşməsi-substantivləşməsi prosesləri də aid edilə bilər. Nümunələrə baxaq;

1. **Gözəllər** işrə sən ey aşikarə bir dənəsən.

Gözəllərin gözüsən, Zülfü qarə bir dənəsən (xalq mahnısı).

2. Bugünkü dərsimizdə **sürünənlərdən** bəhs edəcəyik

3. **Onuncular** bu il bizim ümidlərimizi doğrultdular.

Verilmiş cümlələrdə işlənən “gözəllər, sürünənlər, onuncular” sözləri sifət, feili sifət və saydır ki, substantivləşmə nəticəsində III növ ismi birləşmənin birinci tərəfinə çevrilmiş sifət (gözəllər), cümlənin yer zərfliyi (1 cümlədə) olmuş; digər nümunədə isə (2-ci cümlədə) feili sifəttəmamlıq; üçüncü cümlədə isə sıra sayı mübtədə funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, istər adyektivləşmə, istər substantivləşmə, adverbiallaşma, atributivləşmə və s. kimi proseslər, yəni sözlərin ikili xarakterə mənsub olması yalnız kontekstual mühtdən-məndən asılı olan bir linqvistik prosesdir.

3. Əlavə sözlər və əlavə cümlələr

Azərbaycan dilçiliyinin morfolojiya, sintaksis, üslubiyyat, ədəbi dil sahələri istiqamətində dərin araşdırmalar aparmış, dərin elmi-nəzəri fikirlər söyləmiş alimlərimizin fikirləri həm Azərbaycan, həm də türkologiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlk dəfə Y. Seyidov 2000-ci ildə (Bakı) “Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr” adlı tədqiqat əsəri yazmış və bu əsərlə əlavə cümlələr, əlavə sözlərlə bağlı ilk kamil əsər meydana gəlmişdir. Həmin əsərdə əlavə söz və cümlələrə dair fikirlər linqvistik cəhətdən ümumiləşdirilərək təqdim edilmişdir, müəyyən qədər problemin həllinə izahat verilmiş, onların digər dil hadisələri ilə oxşar, fərqli xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Buraya aşağıdakılar daxildir: əlavə sözlər və əlavələr; ara sözlər və mətni təşkil edən digər qrammatik konstruksiyalar (qoşulma konstruksiyalar, remarkalar, ricətlər və s.).

Tədqiqatçı alim sadaladığımız sintaktik dil vahidlərinin Azərbaycan ədəbi dilində inkişaf tarixini, işlənmə xüsusiyyətlərini izləmiş, bu inkişafın tarixi xülasəsini təqdim etmişdir. Əldə edilən əsas nəticə bundan ibarət olmuşdur ki, əlavə sözlər və əlavə cümlələr nitqin hissələri arasına, cümlələrin hissələri arasına artırılmış əlavə konstruksiyalardır. Nitqin digər sözləri, cümlələri ilə əlaqədə olur.

Məlumdur ki, əlavə sözlər mənsub olduğu mətnlə semantik və qrammatik cəhətdən əlaqədə olmasa, məndə anlaşılmazlıq yarana bilər. Sintaktik

bütövlərin tamlığı pozular. Qeyd etdiyimiz kitabda alim əlavə konstruksiyaların nitqdə mövqeyi, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında geniş şərh vermişdir.

Y.Seyidovun sintaktik əlaqələrlə bağlı özünəməxsus fikirləri olmuşdurki, həmin fikirlər Azərbaycan dilinin sintaksisinin inkişafında önəmli rola malikdir.

AKTUALLIQ:

Bəzən tədris prosesində istər müəllimlər, istərsə də, şagird və tələbələr tərəfindən ara sözlərlə modal sözlər qarışdırılır. “Ara söz” rolunda çıxış edən sözlərin hamısını (ifadə vasitəsi kimi Ü.A.) modal söz hesab edirlər. Cümlə üzvləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu kimi, ara sözlər də müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Ara sözlərin əsas ifadə vasitəsi modal söz olsa da, bəzən başqa nitq hissəsinə aid olan sözlər də ara söz kimi çıxış edə bilər. Dərslərdə ara sözlərin müxtəlif sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunması, onların hər birinin modal söz olduğunu söyləməyə əsas vermir. Cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan sözlərin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar fikirlərin ümumiləşdirilməsi kimi məsələlər mövzunu aktuallaşdırır.

TƏDQIQAT İŞİNİN METODLARI:

Məqalənin tədqiqi zamanı müqayisəli-qarşılaşdırma, müşahidə, kontekst təhlil və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ:

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqatların araşdırılması nəticəsində, alimlərin sintaksis nəzəriyyələri məsələləri ilə bağlı irəli sürdükləri mülahizələri tədqiq etdikdən sonra cümlə üzvləri olmayan sözlər haqqında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

-Azərbaycan dilçiliyində ara sözlərin həddləri müəyyənləşdirilmiş, onların ifadə vasitələri: söz, söz birləşmələri və cümlələr şəklində olduğu təsdiq edilmişdir, lakin onların hamısı modal söz deyil;

-həm cümlə üzvləri olan, həm də cümlə üzvləri olmayan sözlər və söz qrupları haqqındakı fikirlər dəqiqləşdirilməli və ümumiləşdirilməlidir;

-köməkçi nitq hissələrinin, ara sözlər və modal sözlərin fərqləndirilməsi sahəsində mülahizələr tədris prosesində mühüm əhəmiyyəti nəzərə alınaraq dəqiqləşməlidir;

-substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma və s. proseslər nitq hissələrində keçid prosesi adlandırılrsa da, keçid deyil, kontekstual şəraitin yaratdığı funksional-sintaksis prosesdir;

-əlavə cümlələr, əlavə sözlər cümlənin hissələri arasında artırılmış əlavə konstruksiyalardır. Cümlənin digər üzvləri ilə sintaktik əlaqədə olmur, yalnız semantik əlaqə özünü göstərir;

-həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə məxsus olan sözlər aktualizator vəzifəsində çıxış edə bilər;

-çağdaş Azərbaycan dilşiliyində struktur-sintaksis problemlərinin həlli ilə bağlı tədqiqatlar davam edir və konkret fikirlər formalaşmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı. Elm. 1974
- 2.Алиев У.В. Синтаксис карачаево-балкарского языка. Москва. 1972
- 3.Байлыев Х. Туркмен дилинин грамматикасы. Синтаксис. Ашгабат. 1955
- 4.Balakaev M.B. Современной казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата. 1959
- 5.Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Sintaksis. Bakı. 1981
- 6.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili . Cümlə üzvləri. Bakı. 1947
- 7.Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı. 1959
- 8.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı. 2010
- 9.Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1972
- 10.Orucova Ş.Ə. Xitab. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası. III cild. Sintaksis. Bakı. 2004
- 11.Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. Москва. 1968
- 12.Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı.1959
- 13.Şirəliyev M.; Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Dərslik. Bakı.1949
- zadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı. 1960
- 15.Тюркское языкознание. Ташкент. 1985. II т.